

С.О. Філіппов*

ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У кримінальному законодавстві активно використовується ряд психологічних понять (мотив, особистість, ризик, рівень психічного розвитку, психічний розлад тощо). Здобуваючи в такий спосіб нормативну форму, ці поняття не втрачають своєї психологічної основи і повинні використовуватися в теорії кримінального права і практиці застосування кримінального законодавства в такому точно значенні, яке вони мають у психології¹. Деякі кримінально-правові дефініції потребують психологічної деталізації. Наприклад, дефініція “неосудність” своєю психологічною основою має систему понять, що включає “здатність”, “усвідомлення”, “управління поведінкою”. Неврахування їх психологічної природи під час встановлення формули неосудності негативно впливає на практику правозастосування. Отже, частина понятійного апарату кримінального права потребує психологічного аналізу. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність вирішення важливого завдання — підготовки психологічного коментаря окремих норм Кримінального кодексу України (надалі — КК України). Вищевикладеними міркуваннями й обумовлене вибір теми публікації.

Ефективність застосування норм кримінального права, як відомо, залежить від правильності кримінально-правової кваліфікації. У свою чергу, кримінально-правову кваліфікацію, як вказує В.О. Навроцький, слід вважати правильною у випадку, якщо вона здійснена на підставі повного, всебічного і об’єктивного дослідження фактичних обставин справи та застосування кримінального закону відповідно до загальноvizначаних принципів кваліфікації². Серед останніх — принцип індивідуальності, згідно з яким кожне діяння, що підлягає кваліфікації, є своєрідним, неповторним та відрізняється лише йому притаманними ознаками. Тому його кримінально-правова оцінка повинна здійснюватися в кожному випадку окремо, індивідуально³. Застосування значущих для правової оцінки понять без врахування їх індивідуально-психологічного змісту є недодержанням принципу індивідуальності кримінально-правової кваліфікації. А недодержання цього принципу означає неправильну кваліфікацію, що фактично є синонімом неефективного правозастосування.

Проблемі застосування психології у процесі кримінально-правового регулювання приділено достатньо уваги. На методологічному рівні необхідність взаємозв’язку та взаємозбагачення різних галузей знання ніколи не викликала заперечень і докладно обґрунтована представниками юридичної та психологічної наук. Ще у 1908 р. професор кримінального права Харківського університету Л.Є. Владимиров орієнтував своїх учнів на урахування психологічних аспектів злочинної активності: “... кожний рід злочину має свою побутову картину, що складається із ... психологічних умов даного середовища”⁴. Майбутній екстраординарний професор того ж університету О.Д. Кисельов у магістерській дисертації “Психологічна підстава кримінальної відповідальності”,

© Філіппов С.О., 2006

* старший викладач кафедри кримінального права Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, кандидат психологічних наук

¹ Прикладная юридическая психология / И.И. Алимов, А.И. Афиногенов, А.Г. Гельманов и др. / Под ред. А.М. Столяренко. — М.: Юнити, 2001. — 640 с.

² Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. — К.: Атіка, 1999. — С. 160.

³ Там само. — С. 410.

⁴ Владимиров Л.Є. Курсь уголовного права. Ч. 1. Основы нынешния уголовного права. — М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. — С. 331; Берзін П. С., Михайлов М.А. О.Д. Кисельов — екстраординарний професор імператорського Харківського і Таврійського університетів // Кримінальне право України. — 2006. — № 1. — С. 109.

яку він захистив у 1903 р. у Київському університеті Св. Володимира, досліджував особистість як “об’єкт каральних відносин”⁵. На жаль, тривалий час ідея участі психології у практиці застосування кримінального законодавства знаходила своє відображення тільки на рівні постановки проблеми, а не її реалізації. Правова реформа 90-х рр. ХХ ст. дала поштовх активізації творчої діяльності та, відповідно, розвитку *теорії психології кримінальної відповідальності*. Серед прибічників даної та споріднених теорій, особливо виділяються О.М. Столяренко, О.Д. Ситковська, О.Л. Мартенко, О.В. Зайцев та інші вчені. Зокрема, О.М. Столяренко обґрунтував необхідність урахування в кримінальному праві таких явищ, як обмеження вибірковості поведінки в екстремальній ситуації, наявність “акумуляції” афекту, вплив вікових змін на вибірковість поведінки та ін. Загалом робота групи вчених на чолі з О.М. Столяренком має загальну концептуальну основу: розвиток особистісного підходу в кримінальному праві. О.Д. Ситковською підготовлено психологічний коментар до Кримінального кодексу РФ, О.Л. Мартенко розробив критерії диференціації прямого й непрямого умислу, аргументував наукову некоректність розповсюдженого поняття “безмотивні злочини”, О.В. Зайцевим запропоновано конструкцію формули обмеженої осудності.

Разом із тим, на термінологічному полі кримінального законодавства України залишається багато значущих для правової оцінки понять, які потребують психологічного аналізу з метою вдосконалення тексту норм КК України. Наведемо декілька прикладів. У ст. 115 КК України використовується поняття “особлива жорстокість”. Разом із тим, воно потребує додаткового психологічного роз’яснення, оскільки є двозначним і може розглядатися як властивість особистості та як атрибут поведінки. Не можна обійти увагою той факт, що у ряді випадків не допомагають в усуненні проблем у застосуванні законодавства науково-практичні коментарі КК України. Поняття “афект” в одному з науково-практичних коментарів трактується як психологічне підґрунтя до формулювання “сильне душевне хвилювання”. Між тим останнє не є тотожним у повному розумінні слова поняттю афекту в психології⁶. Наступний приклад. У кримінальному праві панує думка, відповідно до якої вина є “психічним ставленням” особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та наслідків. При цьому, як вірно вказує О.Л. Мартенко, даний термін з точки зору психології є надлишковим, оскільки ставлення до діяння та наслідків завжди є проявом саме психічної активності особистості⁷. Вищезгадана норма ст. 115 КК України містить також поняття “хуліганські мотиви”, яке з психологічної точки зору є взагалі безглуздим. У коментарях Кримінального кодексу сказано, що умисним вбивством з хуліганських мотивів визнається таке, що вчинене на ґрунті явної неповаги до суспільства, а так само вбивство без будь якої причини. Але, як правильно пише А.Ф. Зелінський, повага та неповага — це не мотив, а моральна оцінка людських відносин, а потреби “не поважати” не існує, отже не існує і хуліганських мотивів⁸.

Безумовно, справедливою є теза О.Л. Мартенко щодо неправомірності твердження про подвійний (психолого-юридичний) зміст багатьох категорій і понять правосуддя. Однією з ознак правових понять є формальна визначеність. Без сумніву, вельми корисними є можливості психології для практики правозастосування у ході вирішення проблемних ситуацій, пов’язаних із межами винної відповідальності (наприклад, щире каяття, сильне душевне хвилювання, обмежена осудність, усвідомлення безпорадного стану чи віку потерпілого тощо), відмежуванням умислу від необережності, а необережної вини від випадку. Але наведене, зазначає О.Л. Мартенко, не слід поширювати на формулювання самих дефініцій (наприклад, вини і відповідальності), що мають високий ступінь

⁵ Берлін П.С., Михайлов М.А. Вказ. праця. — С. 112.

⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2002. — С. 277.

⁷ Мартенко О.Л. Психологічний аналіз окремих кримінально-правових понять (за чинним КК України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. — К., 2005. — С. 7.

⁸ Зелінський А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. — К.: Юринком Интер, 1999. — С. 188.

абстракції: потреби судово-слідчої практики цілком задовольняються конструкцією, що використовує лише деякі елементарні положення психології. Підтверджується ця теза й думкою О.М. Столяренка, який вказує, що процес адаптації психологічних понять до потреб психології кримінальної відповідальності відбувається шляхом обмеження кола параметрів певного психологічного явища.

На прикладі однієї норми продемонструємо комплекс неузгоджень та протиріч у наукових поглядах, пов'язаних з труднощами застосування досягнень психології у практиці правозастосування. Ст. 20 КК України "Обмежена осудність" дозволяє врахувати психофізичні нюанси, що впливають на формування поведінкових реакцій людини. Обмежену осудність у науці кримінального права розумію як психічний стан особи під час вчинення злочину, коли має місце суттєве, істотне обмеження психічної здатності усвідомлювати своє діяння і керувати ним⁹.

Через 5 років дії цієї норми у свідомості більшості юристів вона пов'язується винятково з хворобливими станами психіки, тобто є компетенцією психіатрії. Т.М. Приходько пише що юридичний критерій обмеженої осудності повинен встановлюватися судом, слідчим, а психологічний — експертом-психіатром. В.В. Лень (Дніпропетровський університет МВС) у своїй дисертації робить спробу довести недоцільність самого закріплення обмеженої осудності у КК України, оскільки "для діагностики більшої частини психічних захворювань немає суворо об'єктивних критеріїв, а відповідно немає і критеріїв для визначення осудності особи під час вчинення злочину. Діагноз — пише В.В. Лень — може бути поставлений будь-який — це залежить від школи, уявлень лікаря-психіатра, його кваліфікації". Далі автор зазначає, що "сучасна психіатрія і юридична наука не виробили чіткої моделі обмеженої осудності"¹⁰.

Разом із тим, цю поширену думку ми вважаємо по суті неправильною. Дійсно, медичний критерій обмеженої осудності вказує на наявність у винного певного психічного розладу. За даними О.О. Несен, кожна третя особа, що відбуває покарання у місцях позбавлення волі страждає тією чи іншою формою психічної патології, причому у 87 % засуджених виявляються психічні порушення межового рівня. На 2002 р. в Україні зареєстровано більш як 1,2 млн. громадян з психічними захворюваннями¹¹. При цьому в літературі наводяться дані про те, що майже 40 % осудних осіб із тих, щодо кого призначено судово-психіатричну експертизу, виявляють ознаки психічних аномалій, що можуть суттєво обмежувати, але не позбавляти здатності особи усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними.

Разом із тим, існують фактори, які не є психопатологічними, проте можуть обумовити обмеження здатності правопорушника повноцінно усвідомлено контролювати свої дії (психологічний критерій). Іншими словами, не кожний психічний розлад, про який йдеться у ст. 20 КК України є хворобливим. Коментуючи норму ст. 20 КК України, О.О. Дудоров пише, що "психічні розлади, що можуть становити медичний критерій обмеженої осудності, не є психічними хворобами у вузькому розумінні цього слова"¹² До непатологічних психічних розладів, на думку Ф.С. Сафуанова, належать:

- непатологічні особистісні фактори (індивідуально-психологічні особливості, які суттєво обмежують здатність до оцінки і контролю своїх дій, наприклад, деякі дохворобливі стани);
- емоційні фактори (стан емоційної напруженості, обумовлений психотравмуючою ситуацією та здійснюючий суттєвий вплив на свідомість і поведінку, наприклад, гостра реакція психіки на стрес, реактивні стани);

⁹ Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. — К., 2001. — С. 15.

¹⁰ Лень В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — С. 2.

¹¹ Несен О.О. Межові психічні розлади у молодих осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі: Автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.16 / Харківська мед. акад. післядиплом. осв. — Х., 2002. — С. 1.

¹² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2002. — С. 72.

- фактори психічного розвитку (наявність у неповнолітнього обвинуваченого такого відставання у психічному розвитку, що не виключає можливості усвідомлення значення своїх дій, але впливає на її ступінь та, відповідно, можливості здійснити вольову регуляцію та контроль своїх дій)¹³.

Виходячи з цього, пануюча в науці кримінального права позиція, згідно з якою проблема обмеженої осудності традиційно належить до компетенції психіатрів, не є беззаперечною. В.Г. Гончаренко (Академія Генеральної прокуратури України) та Т.М. Арсенюк (Київський міський центр судово-психіатричної експертизи) цілком слушно вважають більш адекватним у даному випадку призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи, в якій було б передбачено паритет експертів суміжних спеціальностей, інтеграція їх висновків¹⁴.

Переходячи до формулювання нашої точки зору, зазначимо, по-перше, що стан обмеженої осудності може бути наслідком як психопатологічних, так і психологічних факторів. Виходячи з цього, по-друге, встановлення обмеженої осудності не передбачає ізольовану оцінку психічних аномалій, що означало б біологізаторський підхід до вирішення питання про притягнення особи з психічними розладами до відповідальності. По-третє, ми підтримуємо точку зору Н.А. Орловської, згідно з якою психічні розлади є не причиною злочинів, а детермінантою тих особистісних деформацій, які, в свою чергу, сприяють вчиненню злочину. Звідси, практично важливим є висновок про те, що при вирішенні питань осудності необхідно залучати до змістовної оцінки діяння психологів. По-четверте, встановлення особливостей психічної діяльності та таких їх проявів у поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки, здійснюється за допомоги "загальновідомих в науковій практиці психологічних методик та їх авторських модифікацій, що пройшли апробацію та відібрані з урахуванням специфіки судових експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою"¹⁵. Це, у свою чергу, є аргументом проти спроб доведення недоцільності закріплення обмеженої осудності у КК України.

Отже, аналіз положень чинного законодавства та змісту наукових джерел дозволяє зробити такі висновки: повне урахування психологічних передумов вчинення злочинного діяння є основою додержання принципу індивідуальності кримінально-правової кваліфікації. А це, в свою чергу, відкриває шлях до правильної кваліфікації, що фактично є синонімом ефективного правозастосування. Таким чином, нами запропоновано точку зору на окремі суперечливі питання, пов'язані з значенням психології для ефективного застосування норм кримінального права загалом та норми ст. 20 КК, що встановлює інститут обмеженої осудності, зокрема.

Перспективним вважаємо подальший аналіз психологічних особливостей різних форм вини, окремих обставин, що виключають злочинність діяння, психологічні аспекти індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 23 грудня 2005 року)

¹³ Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Научно-практическое пособие. — М.: Гардарика, 1998. — С. 142-148.

¹⁴ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / Під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. — К.: Форум, 2001. — С. 178

¹⁵ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 // ОВУ. — 1998. — № 46. — Ст. 1715.